

Társadalomtörténeti tanulmányok
Tóth Zoltán emlékére

Társadalomtörténeti tanulmányok

Tóth Zoltán emlékére

Szerkesztette:

Horváth Zita

és

Rada János

MISKOLCI EGYETEMI KIADÓ

2017

© Szerzők, 2017
Szerkesztés © Horváth Zita–Rada János, 2017

Tördelés és tipográfia: Gramantik Csilla
Korrektor: Mátrai Krisztina

A borítón látható kép Tóth Zoltán linómetszete az 1960-as évek elejéről

A fényképet Tóth Zoltánról Czoch Gábor készítette

*Én úgy vagyok, hogy már százezer éve
nézem, amit meglátok hirtelen.
Egy pillanat s kész az idő egésze,
mit százezer ősszemlélget velem.*
(József Attila: A Dunánál)

Tóth Zoltán (1943–2015)

TARTALOM

Gászbeszéd (elhangzott 2015. április 7-én, Tóth Zoltán történész temetésén)	9
<i>Horváth Gergely Krisztián</i> : A „torlódott szerkezettől” a „zsilipelésig”: Történelemszemlélet és fogalomhasználat Tóth Zoltán életművében.....	13
<i>Mate Eichenseher</i> : Az áram és a társadalom: Egy kultúratudományi kísérlet	35
<i>Gyáni Gábor</i> : A család története és a történészek	51
<i>Faragó Tamás</i> : Kísérlet a Kárpát-medence 18. század végi felekezeti szerkezetének új rekonstrukciójára	58
<i>Tóth Árpád</i> : A felsőbb szintű oktatás mint felekezeti műveltség: Nemes és polgárcsaládok fiai a pozsonyi evangélikus líceumban.....	83
<i>Gyulai Éva</i> : Egy új foglalkozás a 18. században: a „tisztiorvos”: Borsod vármegye főorvosai (175–1850): Trangus Illés, Domby Sámuel, Benkő Sámuel, Szathmári József, Katona Mihály.....	95
<i>Watanabe Akiko</i> : Társadalmi határvonalak átlépői és átléptetői: Az áttérési válás módszerének intézményesülése az unitárius egyházban.....	114
<i>Rada János</i> : Identitáselemek és identitásproblémák egy katolikus pap naplójában a dualizmus idején	128
<i>Csanády András</i> : Szekszárd iparosítása.....	149
<i>Czoch Gábor</i> : Nemzetfelfogások a városi kérdés reformkori vitáiban	168
<i>Halmos Károly</i> : A csődök társadalma.....	177
<i>Tóth Ágnes</i> : Profán tízparancsolat, Kalifornia, 1849.....	186
<i>Csíki Tamás</i> : Egy nemzetközi hírű kalandor Borsod vármegyéből: Berzeviczy György emlékiratai.....	204
<i>Ö. Kovács József</i> : Egy borsodi dacos ember 1945. évi birtoktörténetéről.....	215
<i>Filep Antal</i> : Az építőkultúránk „középmagyar” típusa: A hagyományos népi vagy közkultúra regionális sajátosságainak történeti háttere	225
<i>Kövér György</i> : Szerkezet és szellem a <i>Magyar Művelődéstörténet</i> ben	247

<i>Deák Ágnes</i> : „...Mindenkor mindent nemzetiség kérdésévé tesznek”: Helyhatósági választások etnikai, felekezeti és nemzetiségi választó vonalak erőterében (1867)	273
<i>Vörös Boldizsár</i> : „Új, boldogabb korszak következik reánk”: Utópisztikus jövő-elképzelések a Magyarországi Tanácsköztársaságban	293
<i>Árpád Klimó</i> : The Victims of Mass Violence and the End of the Communist Regime in Hungary	304
<i>Juliane Brandt</i> : Konceptió és realitás: A (Buda)Pesti Protestáns Árvaegylet által gondozott gyermekek későbbi útjai (1859–1914).....	329
Tóth Zoltán publikációs listája	343

GYÁSZBESZÉD

Elhangzott Tóth Zoltán történész temetésén
2015. április 7-én
(Budapest, Farkasréti temető)

Tisztelt gyászoló Család, tisztelt gyászoló Barátok, Kollégák!

Tóth Zoltánt, akinek temetésére összegyűltünk, közel 40 évvel ezelőtt ismertem meg hallgatóként a Debreceni Egyetemen, sokadmagammal, igaz, akkor még I. Tóth Zoltánnak hívták, és egy ismeretlen, majd egyre ismerősebbé váló név volt a *Románia története (1864–1948)* című, rongyossá használt és a felsőbb éve-sektől rám hagyományozott egyetemi jegyzet címlapján. Ekkor nehéz lett volna még elképzelnem is, hogy évtizedek múlva gyászbeszédet mondok majd egy másik Tóth Zoltán hamvainál, aki fia és szellemi örököse volt apja, a tankönyv-szerző Tóth Zoltán történésznek. Hogy ez megtiszteltetés, ugyanakkor nehéz lecke is, senki sem kételkedhet benne.

Tóth Zoltánt mint egykori professzorunkat, kollégánkat és barátunkat búcsúztatjuk, akinek „hivatalos” karrierje a Miskolci Egyetemen fejeződött be, miskolci oktatóként lett egyetemi tanár is, történészként ugyanakkor csak halála választotta el a tudományos élettől. Miskolcon véglegesen az akadémiai szférába került, ahová mindig is tartozott, apja révén tulajdonképpen már születésétől, az akadémia ugyanis, nekünk, elsősorban a tudományos szintű, a tanárt és tanítványát egyaránt művelő s ezzel az egyetemes tudományt is gyarapító intézményt jelenti már évezredek óta. Miskolcon lelt rá a szerelemre és hitvesi boldogságra is, most már mondhatjuk, „míg a halál el nem választ”.

Nemo ante mortem beatus, senki sem boldog a halála előtt, így Tóth Zoltánt már bátran mondhatjuk boldognak, annak ellenére, hogy másfél évnyi fizikai szenvedést követően, valódi agónia, azaz küzdelem után adta meg magát a halálnak. De a betegségben a boldogság, kegyelem kivételes dimenziójának is részese lett, hiszen felesége, lelki és szellemi társa, Kóthay Kati a szó széles értelmében boldogan ápolta, sőt osztotta meg vele a szenvedést, ezzel nemcsak enyhítve és megkönnyítve férje kínjait, hanem hitet téve a hitvességről is.

Örülök, hogy a sírig tartó házasság születésének, „izmosodásának” mi, miskolciak is tanúi, sőt részesei lehettünk, akárhányszor a diósgyőri várhoz vezető árnyas kis utca vendéglőjének kertje mellett elmegyek, nem tud nem eszembe jutni Kati és Zoli eljegyzésének bejelentése, a szerény ünneplés vagy inkább akkori örömünk.

A boldogság eredeti jelentése szerint bővelkedés, gazdagság, így – a házasságon túl – a hitvestársak, Zoli és Kati mindketten új családdal gazdagodtak, és a megkettőződött család most segít a feleség gyászát enyhíteni. Mi, a szélesebb család, háznép, háztartás, Tóth Zoli biztosan tudná, hogy pontosan kik is vagyunk, osztozunk ebben a gyászban, hiszen nekünk is meghalt, betegsége már nem engedte, hogy professor emeritusunk legyen, így a szívünk emeritusa lett, és marad. Megtisztelő, hogy a mi professzorunk lehetett, hogy mi a kollégái és barátai, tanítványai, mert ha nem akartunk, akkor is tanulnunk kellett tőle, zsinórmérték volt, amelyhez – akarva-akaratlanul – újra és újra igazodnunk kellett.

Nem ismertem mást rajta kívül, akinél az intellektus és a köznapi gondolkodás, a mindennapi élet gyakorlata olyan elválaszthatatlan volt, mint Tóth Zoltánál. Ő soha nem ment szabadságra a gondolkodás és az elmélet világából, egymást űző, üldöző gondolataiban soha nem pihent meg, a gondolatok univerzumában létezett, haláláig. Ezek a többször kavargó gondolatok, amelyek szavakba öntéséhez sokszor talán több idiómára is szüksége lett volna egyszerre, ugyanakkor egy művész érzéseit és érzékenységét is hordozták, megértésükhöz vagy inkább ahhoz, hogy közel kerüljünk hozzájuk, nem volt elég, és írásait olvasva, ma sem elég a hűvös intellektus, mert empátia, művészi szenzibilitás is szükséges hozzájuk, enigmáit nem lehet csupán tudományos felkészültséggel megfejteni. Ezért nem mindig könnyű írásainak gondolatmenetét követni, megértésük maga is intellektuális kaland, de szerencsénk van, mert ebben a kalandban az élet lüktetését ismerő és érző személyiség fogja a kezünket. Ezért nem volt könnyű Miskolcon a tanítványának lenni, de aki társául szegődött ebben az intellektuális kalandban, az egy életre útravalót kapott tőle. Platón adta Szókratész szájába Homéroszról: τὴν Ἑλλάδα πεπαιδευκεν οὗτος ὁ ποιητής. (Rep. 606e): *Egész Hellászt tanította, nevelte, művelte ez az alkotó.*

A tudományos, művészi és köznapi gondolkodás Tóth Zoltánál egyetlen monolitá állt össze, hasonlóan ahhoz a gránit emlékműhöz, amely apját, I. Tóth Zoltán történész professzort, az '56-os forradalom mártírját ábrázolja a Magyar Tudományos Akadémia székháza előtt. Csak ha közelről vizsgáljuk a kőtömböt, akkor vesszük észre az évezredek alatt kikezddhetetlen matériává kifomálódott gránit – egyébként a gyémánt után a legkeményebb kőzetfajta – hihetetlen gazdagságát, a zárványok, szemcsék, az egykori magma maradványainak végtelen sokszínűségét.

Zoltánt tudósként, akadémiai emberként is mindig maga az élet érdekelte, szekszárdi hőseinek történetük is van, nem csak történelmük. A demográfiában mindig a démoszt, sőt az anthropost vizsgálta, nem csupán a számsorokat. Mindig az erdőről beszélt, még akkor is, ha a fákat, sőt a faleveleket elemezte.

A nekrológok végén, többször már az elejétől fogva, a búcsúzó sokszor személyesebb hangra, azaz grammatikai második személyre vált, magához a halotthoz szól. Ezt a fordulatot kissé idegennek tartom, hiszen – hitem szerint – csak költő, művész vagy nagyon közeli testi-lelki rokona teheti ezt meg, és én most egyik sem vagyok, és bizony, nagyon nehéz valakihez beszélni, aki meghalt. Igen, ilyen egyszerűen: meghalt, és nem elhunyt, eltávozott, jobb létre szenderült, elment, itt hagyott minket, nincs többé; mert ez az egyszerű, mindennapi, de a lényeget leginkább tükröző ige illik Tóth Zoltán halálához, amely a nyelvtörténet szerint is az egyik legősibb igénk, sőt a magyar irodalom első fennmaradt szövegében – *Sermo super sepulchrum* – is a legfontosabb kifejezés. Ráadásul, így mondják, ha értesülünk valaki haláláról, attól a pillanattól ösztönösen múlt időben beszélünk róla, múlt időben pedig nehéz valakit megszólítani. Az a sok tízezernyi ember, „egyedüli példány”, is meghalt, és nem az élők sorából távozott, akivel halottunk tudósként és kései polgártársukként kutatásai során találkozott, akiket, haláluk ellenére, élővé tett e világunk és a tudomány szférájában.

Végül, mégis, megpróbálom, és megszólítalak, Tóth Zoli, nemcsak a szokásos „jókívánsággal”, hogy nyugodj békében, de az élet békéjének reményében is – azzal, hogy megígérem Neked miskolci kollégáid és barátaid nevében, vigyázni fogunk feleségedre, Katira.

Tisztelt gyászoló Család és gyászoló Gyülekezet! Tóth Zoltán tudósi és emberi attitűdjét híven tükröző egyszerű partecéduláján ennyi áll róla, történész, nyugalmazott egyetemi tanár. Miskolci akadémiaja és mi, barátai, történész kollégái gyászoljuk, ugyanakkor boldogok és büszkék vagyunk, hogy a mi történészünk is volt, és a mi professzorunk.

Vivat Academia, vivant Professores – in saecula saeculorum.

Gyulai Éva

**A „TORLÓDOTT SZERKEZETTŐL” A „ZSILPELÉSIG”:
TÖRTÉNELEMSZEMLÉLET ÉS FOGALOMHASZNÁLAT
TÓTH ZOLTÁN ÉLETMŰVÉBEN**

Egy szerteágazó életmű bemutatása egyetlen tanulmány keretei között szinte lehetetlen feladatnak tűnik. Ez Tóth Zoltán esetében is így van, azzal a könnyebb-séggel, hogy a pályája során keletkezett írásokat olvasva mind markánsabban rajzolódik ki a már kezdetektől meglevő vezérfonal: a struktúraalkotó történeti rétegek¹ elkülönítésének, ezen belül pedig a makroszinten zajló folyamatok mikroszinten történő tetten érésének igénye.

Tóth Zoltán életműve három oldalról tükrözi vissza ezt az érdeklődést. Egyrészt ott vannak az 1970-es, 1980-as évek széles levéltári bázison alapuló vizsgálatai (Szekszárd, Luka, Bécs–Budapest), amelyekben a mobilitás- és asszimilációs problematikát helyezte a középpontba. Ezen tapasztalatokból nőtt ki másodsorban az ún. rendi norma mibenlétét kibontó, empirikus történelemelmélete. Harmadrészt prozopográfiával ötvözött historiográfiai munkássága társadalomtörténetbe ágyazott eszmetörténetként egyszerre tudománytörténet és történeti szociológia. Valójában nem is három irányról, sokkal inkább párhuzamosan futó érdeklődésekről beszélhetünk, amelyek között – egymást kölcsönösen erősítően – számos átjárási pont adódik.

A determinisztikusan ható múltbéli struktúraelemek és a történeti időben cselekvő egyén szabad akarata közötti feszültség vagy éppen megfelelés különös izgalmat ad a történészi munkának. A múltban gyökerező és a jelenben ható struktúrák mibenléte – ha jobban belegondolunk – végeredményben mentalitástörténeti/értékszociológiai probléma. Akár társadalmi rangsorokra s az ezzel kapcsolatos presztízsre vagy mobilitási célokra s az ehhez esetlegesen szükséges iskolai végzettségre, netalán éppen egy-egy kulturális miliő családjait jellemzően reprezentáló gyerekszámra gondolunk, végső soron olyan, a források mintázataiban fennmaradt mögöttes tartalmakat igyekszünk tetten érni, amelyek értékválasztásokat tükröznek, s amelyek a szocializáció révén adódnak át egyik generációról a másikra. E tekintetben a privát, a szakmai és a rendi szerveződések működése nem mutat különbséget.

Tóth Zoltán életét arra tette fel, hogy feltárja a múlt értékválasztásokon tovagördülő, majd egyéni és testületi cselekedetekben is lecsapódó strukturális örökségét. A problémafelvetés magja már első, huszonnyolc éves korában megjelent tanulmányában is megfogalmazódik:

„Torlódott szerkezet alatt a fejlődő és közepesen fejlett társadalmaknak azt a jellegzetességét értem, amikor egy hagyományos politikai vagy etnikai kereten belül a nyugat-

¹ „[T]örténeti réteg alatt nem embercsoportot értek – a »történeti osztályok« mintájára – hanem komplex jelenségyütteseket, amelyek konkrét történeti helyzetben a problémafelvetés választott szintjén empirikusan megfigyelhetők. A történeti réteget alkotó jelenségek modellezhetők – egymást feltételező jelenségek rendszeréről van szó. Az egy modellben megfigyelhető jelenségek történetileg azonosítható eredetükre nézve különbözőek lehetnek.” TÓTH 1984b, 29.

európai modellhez képest nem egymásra épülő formák élnek egymás mellett. [...] A nagyváros mellett a falu prekapitalista, gyakran prefeudális formákat őriz, ami legközvetlenebbül a társadalmi viszonyokban tükröződik, bázisa a regionális partikularitás fennmaradásában és a természetes önellátás különböző fokozataiban kereshető. [...]

A kelet-európai torlódott struktúra misztikussá válna, ha nem helyeznénk bele az európai főágazati munkamegosztás rendszerébe, illetve egyes területeinek fejlődését nem értelmeznénk az ebben betöltött szerep szerint. A falu és a város vagy a specializált tevékenységek absztrakt egymásmellettsége sem mond sokat, ha nem illesztjük össze őket abban a rendszerben, amelyben funkcionálnak.

A prekapitalista – olykor prefeudális – formák jelenléte ennél fogva nem tekinthető csupán eltűnőben levő, perifériális jelenségnek, hanem olyan társadalmi szituációnak, amely a fejlődésnek a XX. században is objektív feltételeket szabott.”²

Előbbi sorokban ugyan még nem majdani kiforrottságában, de az „objektív feltételeket szabó” egykori „formák jelenléte” megfogalmazásban mégis egyértelműen benne foglaltatik a pályát meghatározó érdeklődés. A Szekszárd-kutatás terepszakaszában íródott esszében már visszaköszönnek azok a benyomások, amelyeket a kandidátusi értekezésként megvédett, majd „Szekszárd-kötetként” elhíresült dolgozat egyes fejezetei tételesen is kibontanak. A monográfia megjelenését követő, már a kilencvenes évekre áthúzódó vonulata az életműnek a lokális tapasztalatok absztrakt modellé építése, amely a „rendi norma” néven vált közismertté. A nyolcvanas–kilencvenes évekre datálódnak azok a demográfiai alapról induló asszimiláció-kutatások is, amelyek a monografikus összegzésig ugyan nem jutottak el, de az életmű megkerülhetetlen darabjai. Azt azonban ezek kapcsán is ismételtelen jelezni kell, hogy az életmű egységes egész. Tóth Zoltán nem különböző témákban kutatott, hanem a hosszú távon ható normaörökség erejét demonstrálta eltérő léptékű kutatásokban. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a *longue durée* hétköznapi megjelenési formáira volt kíváncsi. E sajátos perspektívát még egyedibbé tette a módszer, az tudniillik, hogy a legperiférikusabb vagy éppen legtömegesebb, de utóbbi esetben éppen ezért homogénnek és információban szegénynek elkönyvelt forrásban is képes volt észrevenni a stratégiát, a tömegest, a tipikust. Előbbire példának hozhatom a kottakatalógust mint a középosztályba történő „zsilipelés” lenyomatát, utóbbira a kockaházak világát.³

A „torlódott szerkezet” praktikusán „történeti rétegeket” feltételez, amely kifejezés mibenlétét a szekszárdi kutatás világítja majd meg legplasztikusabban. „A típusokban

² TÓTH 1971, 97–98. Indulására visszatekintve így fogalmaz: „A második világháború utáni, korszerűbb kutatási módszerek felé forduló történész nemzedék, majd ennek elnyomása után az 1960-as évek végén indult történészek is, akik közé én is tartozom, bizonyos türelmetlenséggel viszonyultak a magyar társadalom fejlettségi jelenségeire egyetemes magyarázatul szolgáló török hódoltsági koncepciókhoz... [...] Türelmetlenségünk oka az volt, hogy úgy láttuk, az átfogó magyarázatok a társadalomkutatás alapvető területein olyan kirívó hiányosságok mellett születtek, mint a népesedés kérdésének korszerű feldolgozása. A gazdasági konstrukciók mögött szinte ismeretlen volt a nagybirtok, az uradalmak és parasztfalvak háztartásainak sejtrendszere.” TÓTH 2002, 33.

³ TÓTH 1976, 2010; 2013.

keresett történeti rétegek tehát nem lehetnek a város különböző építési periódusai, nem is a múltból ittmaradt társadalmi rétegek, hanem *az életforma komplex megoldási modelljei* lehetnek csak.”⁴ Társadalomtörténetileg a rendiség és a polgári kor az a két nagy korszak, amelynek hordaléka torlódott rétegekként egyaránt jelen volt még a huszadik század második felében is, s jelen van ma is. A változás folyamata a modernitás, amelyet azonban Tóth Zoltán műveltségi paradigmaként, nem pedig fejlődési szakaszként azonosít.

Ezen a ponton nem a tanulmányok megjelenési sorrendjében haladok tovább. A rendi norma mibenlétének kibontása révén ugyanis közelebb jutunk a Szekszárd-kötet téziseinek és a pálya későbbi szakaszát jellemző kutatások megértéséhez is.

A „rendi norma” és a „rendi határ”

Az 1991-et követően megjelent tanulmányfüzér⁵ legfontosabb megállapításai a következők: a rendiség sem intézményi struktúrája, sem pedig időbeli határait tekintve nem szemlélhető homogén tömbként. „A polgári korban, 1848 után is hosszú évszázadok során létrejött, belsőleg sajátosan tagolt népességtömbökkel találjuk magunkat szemben.”⁶ A modernizáció/iparosodás folyamata sem szakította meg a rendi széttagoltságban megmutatkozó folyamatosságot, ami az egy régió/országon belüli különböző ritmusú fejlődésben érhető leglátványosabban tetten. S ezzel máris a mentalitások problémájához érkeztünk. A rendi jog – sokszor csak szóbeliségben élő – normatív, „a sokszínű viszonyok mellett csak elvi mértéket adó” elemei tovább élnek a polgári társadalomban is.⁷ A formális jogi, de a társadalmi gyakorlatban inkorporált normák felderítéséhez Tóth Zoltán az ezeket közvetítő médiumokat vizsgálta, amelyek a Werbőczy törvénykönyvét leképező verses kompendiumoktól a hagyatékok szerkezetéről és az örökösszámról tudósító inventáriumokon át a konyhai falvédőrigmusok vizsgálatáig terjedtek.⁸

A rendi norma koncepció lényege, hogy – s itt átadva a szót a szerzőnek – „a közösségekben gondolkodó rendi társadalomfelfogás logikáját követve, az egyént azon keresztül közelítem meg, ahogy az őt magába foglaló, személyi jogait kölcsönző, egymást átfedő

⁴ TÓTH 1976, 76. (Kiemelés tőlem – H. G. K.) „A történeti modell elkülönítésénél abból indultunk ki, hogy annak egymáshoz illeszkedő elemei egy-egy adott időszakban uralkodóvá vált funkciót szolgálnak. A felbomló paraszti bázisú, társadalomra ható, egymásra torlódó kihívások mellett a jelenségek mögött megbúvó funkcióra az vezet rá a legrövidebb úton, ha a különböző rétegek változással kapcsolatos viselkedését tartjuk szem előtt.” Uo. 77.

⁵ Vö. TÓTH 1991a; 1991b; 1994; 1995b; 1996a; 2000a; 2002.

⁶ TÓTH 1996a, 145. „A rendi norma a széttagoltság normája, s a széttagoltság tartja életben.” TÓTH 1991b, 17.

⁷ TÓTH 2000a, 70. Az átalakulások ellenére is feltűnő a „közösségleg szocializált, a társadalmi helyzetekre szabott megoldások – mint modellek – »makacs marandósága«”. TÓTH 1985, 60.

⁸ Utóbbihoz: „A normatív feliratok tehát nem a háztartások egy bizonyos csoportjának gyakorlatát írják le, hanem a városias életmód kialakítása előtt álló rétegek eszményeit tükrözik. Az eszményt őrző falvédős, régi konyha – gyakran csak szoba-konyha – és az eszményt tárgyi formában megvalósító új családi ház, a »kockaház« igen gyakran ma is egy portán állnak, egymás mellett.” TÓTH 1980, 35.

rendi, majd a polgári kor rendies közösségi határainak metszéspontjában áll”.⁹ Az egyén státusa csak azon közösség rendi kondíciói alapján érthető meg, amelyhez maga is tartozik, „a plurális szerkezet beépül az egyén társadalmi státusába”.¹⁰ A feladat nem kisebb tehát, mint az egyéni státust kristályosító, akár még a polgári korban is meghatározó, a rendiségben gyökerező történeti rétegek elkülönítése.¹¹ E történeti rétegek azonban nem vonatkoztathatók csupán intézményileg vagy jogilag bekötött csoporttagságokra, hanem mind a személyek, mind a közösségek esetében sokkal tágabban, mint megörökölt és továbbhagyományozott műveltség értendők. „A rendi struktúra ugyanis nem pusztán egyének jogilag hagyományosan megindokolt hatalmi és elosztási rangsora (hierarchiája), hanem mindenekelőtt azoknak a közösségeknek (kommunitásoknak) a szervezeti műveltsége, amelyektől az egyén beletartozása vagy inkább beleszületése révén jogait gyakorolja.”¹² A műveltség, a legtágabban vett kultúra értelmében¹³ a polgári korban tömegessé levő mobilitás szempontjából is hallatlan fontos, mert aki – főleg, ha iskoláztatáson alapuló családi stratégia eredményeképp – réteget, osztályt vált („zsilipel”), az műveltséget is vált. Ezzel a kibocsátó közösség műveltsége ugyan még nem radirozódik le, sőt az látenesen továbbra is hat,¹⁴ de a homlokzaton, a külvilág felé tudatosan közvetítetten már egy, a beszédmódban, ruházkodásban, megváltozott fogyasztási szokásokban, gyerekszámban stb. tetten érhető új műveltség jelenik meg.¹⁵

A személyek rendi társadalmi pozíciójának és az egyes szintekhez kapcsolódó cselekvési terek rekonstruálásához az alábbi ábrákat hívom segítségül: 1. és 2. ábra.¹⁶

⁹ TÓTH 1991a, 78.

¹⁰ TÓTH 1991b, 18.

¹¹ „A rendiesen rangsorolt csoportokban élők számára jogi helyzetük társadalmi állapotokat (kondíciókat) teremt, amelyeket már az is tovább éltet a polgári átalakulás után, hogy a közösségleg jogfosztott státus individualizált formában gyakorlatilag változatlan pozíciót jelentett.” TÓTH 1991b, 18.

¹² TÓTH 1996b, 15. Tömören lásd: „Az életkörülmények alakulása [...] nem független az etnikai-felekezeti csoportoktól”. TÓTH 1989, 27.

¹³ „A hagyományos műveltségek modern viszonyok közé épülésétől látszólag a tőkés korszak nagyvárosai álltak a legmesszebb, holott ezek egy-egy ország tradícióinak gyűjtőmedencéi voltak.” TÓTH 1995b, 83. Szekszárd esetében: „a századfordulói foglalkozási és vagyoni rétegződést szisztematikusan összefüggésbe hozom a történeti források tükrözte, konkrét helyi szituációból származó egyéb, elsősorban a műveltségekkel összefüggő társadalmi különbségekkel.” TÓTH 1989, 9.

¹⁴ A műveltségi normaörökség továbbélése, az, hogy a mobilitással együtt az „életformamodellek” is továbbörökítődnek, még társadalmi nagycsoportok szintjén is megfigyelhető: a parasztpolgár (ön)kizsákmányolását továbbörökíti a gazdatársadalomra, a mezővárosi kispolgár több lábon álló, létstabilizáló agrár- és ipari keresetformáit a munkásságra, „az úri birtokosság az úgynevezett dzsentri életvitelt a polgári értelmiségre”. TÓTH 1989, 13.

¹⁵ Erre esettanulmányként lásd Tóth Zoltánnak az édesapja kottakatalógusáról mint a műveltségváltás egyik lehetséges indikátoráról írott dolgozatát. A 20. század első feléig „[e]gy-egy társadalmi csoport zenéje nagyon változatos, és az őket körülvevő zenei anyag élesen elválík mások zenéitől, osztály és rendi választóvonalak szerint.” (TÓTH 2013, 88.) A klasszikus zenei műveltséget elplántáló városi zeneiskola ebben az értelmezésben a középosztály felé igyekvő gyerekek „rétegtépő intézménye”. Uo. 91, 100, 103–104. és különösen: 106.

¹⁶ Az ábrák elkészítéséhez döntően a ’rendi norma-tanulmányokra’ támaszkodtam (TÓTH 1991a; 1991b; 1995b; 1996a; 2000a; 2002), de Tóth Zoltán további írásából leszűrhető intenciókat is igye-

11. szint	A polgári hivatásszerkezet rendi mintázatai																	
10. szint	A modern nyelvi nacionalizmusok kialakította nemzeti identitás																	
9. szint	Regionális, tartományi, nagytáji identitások																	
8. szint	A nők másodrangúsága a férfikkal szemben																	
7. szint	Generációs alárendeltség																	
6. szint	világi	egyházi	világi	egyházi	világi	egyházi	világi	egyházi	világi	egyházi	világi	egyházi	világi	egyházi				
5. szint	RK.		Prot.		GK.		RK.		Prot.		GK.	RK- Prot.- GK.	Zsidó	egyházi	RK- GK.	Prot.- GK.		
4. szint	Nemes						Nem nemes						Nemes	Nem nemes				
3. szint	A magyar rendeken belül											A m. rendeken kívül						
2. szint	Szabad														Szabad	Szolga		
1. szint	A római katolikus magyar király alattvalója (Hungarus)														Idegen			

1. ábra

A rendi társadalomszerkezeti identitás hierarchikus szintjei

A kiemelt fekete kereten belüli szintek alkotják a magyar rendi norma domináns identitásrétegeit.

A szűken vett rendi státusnak alapdimenziója, hogy a kérdéses személy az adott ország uralkodójának alattvalója, vagy pedig idegen. Az európai és a magyar rendiségben elvi lehetőségként sem merült fel, hogy valaki mint alattvaló ne legyen szabad, a teljes jogfosztást és eltárgyasítást jelentő rabszolgaság intézményét rendi jogunk nem ismerte – szemben például Havasalfölddel vagy a Török Birodalommal.

Alapvetően tehát mindenkinek, még a legalávetettebb csoportoknak is volt bizonyos mértékű szabadsága, amelyet az autonómia fogalma ma talán jobban visszaad. A rendi státus harmadik szintjét jelenti, hogy valaki egykoron a magyarországi rendek egyikéhez tartozott-e vagy sem. Ennek jelentőségét mutatja, hogy a jobbágyság mint negatívan privilegizált rend részei voltak e szerkezetnek, míg az itt élő, de nem honosított, indigenátust nem szerzett vagy csak földesúri ortalomlevéllel bíró személyek és csoportok közjogilag is kívülállónak minősültek. Ez az örökség a rendi státus negyedik és ötödik szintjén telítődik valódi tartalommal és a 19. századi asszimilálódó és osztálytársadalommá integrálódó társadalom számára komoly tétellel. Személyek szintjén a társadalmi állást leginkább a nemesi rang megléte vagy hiánya befolyásolta. Ehhez járult a személyek egyházrendi státusa, ami a római katolikus egyház dominanciája miatt a többi keresztény felekezet hívei számára csak megtűrt státust

keztem beépíteni. Lényeges, hogy Tóth Zoltán soha nem vizualizálta a rendi normát, a tanulmány valamennyi ábrája a saját konstrukción. Az ábrák egy letisztult struktúráképet sugallnak, a vonalak merev határokként hatnak, ami ellenkezik Tóth Zoltán koncepciójával, nem beszélve a tanulmányokban kitapintható hangsúlyváltásokról.

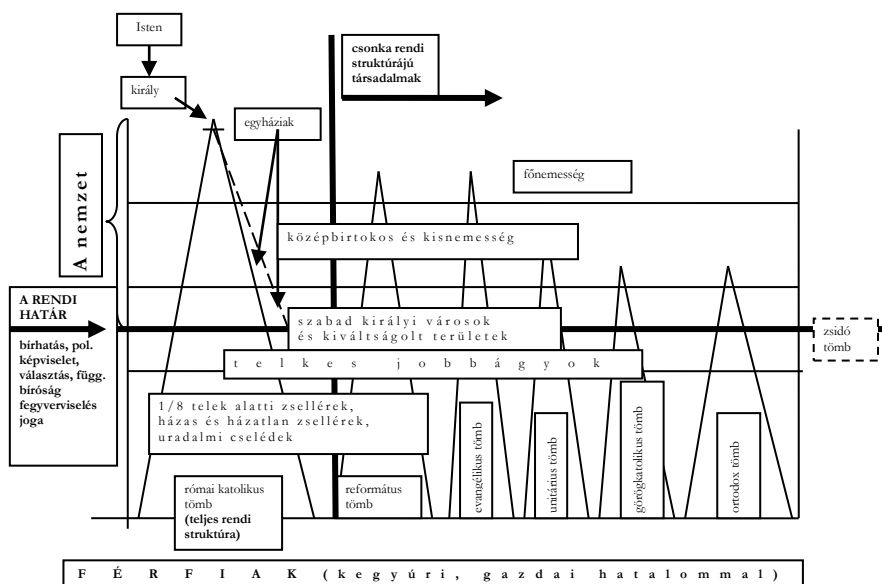
biztosított. E különbség a bevetté nyilvánítás 1790-et követő folyamata után is megmaradt, elég csak keresztény vegyesházasságok felekezeti közötti konfliktusaira vagy éppen a zsidóság emancipációjára gondolnunk. (Az *1. ábrán* a helyszűke miatt csak a római katolikus, a bontás nélküli protestáns és a görög ortodox felekezeteket, ill. a rendeken kívülieknél a zsidókat tüntettem fel, de a felekezeti hovatartozás státuskijelölő szerepe minden felekezet esetében igaz.) A rendi korszak zsidósága két szempontból is sajátos csoport: egyrészt nincs nemessége, másrészt nem keresztény felekezet. A saját nemesi elit náluk paradox módon majd a polgári társadalom terméke, de sem ez, sem a történelminek mondott felekezetek sorában a zsidó vallás – utolsókénti – bevetté nyilvánítása nem eliminálta a korábbi különállás kontúrjait, amit azután a politika a 20. században tragikus következményekkel még fel is erősített. Tekintve, hogy a papok minden felekezet esetében nem pusztán más foglalkozású, hanem szakrális hivatású személyek, az egyházi szolgálat függvényében a személyi státus a hatodik szinten tovább bomlik világi és papi állásra.

Az eddig felvázolt szerkezet a maga hat szintjével a rendiség közjogilag is szentesített, legalapvetőbb státuskijelölő dimenzióit tükrözi. Ehhez csatlakoznak azonban továbbiak is, amelyek nem ennyire korhoz kötöttek, de szerepük ettől még hangsúlyos. A sorrendnek itt nincs akkora jelentősége, de akár a nők másodrendűségére, akár az idősebbek tekintélyére gondolunk, akkor a rendi kor előttré visszavezethető, de a rendiségben megerősített és legitim társadalmi gyakorlatokat érünk tetten. A kilencedik szinten ábrázolt regionális identitások olyan országokban tettek szert nagyobb jelentőségre, ahol a rendi partikularitások a területi elv mentén is masszívan kikristályosodtak. Elég a szomszédos Ausztria tartományi berendezkedésére gondolni, míg nálunk a közjogilag is különállt Erdély, továbbá az egykori privilegiált területek lakóinak van máig hatóan erős lokális/regionális identitástudata.

A rendi kor személye tehát gazdag szerep- és identitáskészlettel érkezett el a modern kor küszöbére, amikor a nemzetépítő mozgalmak hatására a korábbi státusfaktorok elhalványodása mellett a nyelvi hovatartozás szempontja átmenetileg sikerrel írta felül valamennyit. Átmenetileg, mert a modern nemzetállami kereteken belül is átüt a rendi szerkezet, ami egyes csoportok mentalitásbeli jellemzőiben, demográfiai viszonyaiban, munkaerő-piaci helyzetében vagy éppen a régiós térben mérhető gazdasági sikerekben, illetve kudarcokban érhető tetten. Az 1848 után létrejövő polgári társadalom megörökölte azt a rendi széttagoltságot, amelyet előtte már a felvilágosult abszolutizmus sem volt képes egységesíteni. A 19. század második felében bekövetkező „nagy átalakulás” sehol nem szakította meg a rendi széttagoltságban megmutatkozó folyamatosságot: ez a különböző ritmusú gazdasági fejlődésben fedezhető fel leginkább. Lényegében ez az, amit Hajnal István is megfogalmaz az osztálytársadalomról írt dolgozatában, amely idézetet Tóth Zoltán mottóként szerepeltet az első rendi norma tanulmány elején. „Minden kultúrfejlődésnek [...] olyan az osztálytársadalmi, amilyen volt a rendisége. Az üzem nagy átalakulással bár, de folytatódik. Az ember feltétlen szabadnak érzi szellemét és elhatározásait, s mégis a történelmi múlt dolgozik benne.”¹⁷ Minél szerteágazóbban épültek ki a középkori társadalmasodás intézményei, autonómiái, annál

¹⁷ HAJNAL 1942, 165.

erőteljesebben bontakozhatott ki a polgári társadalom, míg a gyenge erezetű középkori rendiség, illetve a rendi autonómiákat nem tisztelő abszolút monarchiák hosszú távú következménye a polgári társadalom és gazdaság gyengesége, valamint a civil aktivitás hiánya. A rendi alkotmányban meghatározott szabadságok ezért alapját képezik a polgári szabadságoknak: „a közösségekben gondolkodó rendiség nem ellentéte az individualizációnak, a polgárosodásnak, hanem éppen feltétele.”¹⁸ (A társadalmasodás középkori különbségei nemcsak az Európán belüli különbségeket teszik érthetőbbé, de az országon belülieket is.)

2. ábra

Felekezeti tömbök és rétegződés a rendi társadalomban

Az egyes felekezeti tömbök társadalmait megjelenítő piramisok nem arányosak az adott csoport létszámával.

A következőkben a rendi társadalom belső rétegződését mutatom be a Tóth Zoltán által megalkotott fogalmi keretben (2. ábra). Legtömörebben egy először előadásként elhangzott dolgozatában fogalmazza meg erre vonatkozó tézisést. „A magyar rendiség az egyházak hierarchiájának megfelelő szignifikáns belső rendi és osztályszerkezeti különbségeket hordozó felekezeti etnikus tömbökben lépett a polgári osztálytársadalom küszöbére.”¹⁹

¹⁸ TÓTH 1991a, 82.

¹⁹ TÓTH 1991b, 23.

A 2. ábra *Y* tengelye a társadalmi rétegződést van hivatva leképezni, az *X* tengely pedig a felekezetek társadalmi differenciáltságának sorrendjében ábrázolja a hozzájuk köthető jellemző társadalomszerkezetet. Lényeges, hogy a nemes-nemnemes dimenzió, mint rendi határ, vízszintesen átmetszi a felekezeti tagoltság dimenzióját. A rendi határ felett elhelyezkedő csoportok alkották a nemzetet, az alatta levő tömeget pedig a parasztság privilégiumok nélküli, de korántsem homogén rétegei. A rendi határ fogalma már a Szekszárd-monográfiában megjelenik, mibenlétének részletes kibontása azonban csak a kilencvenes évek tanulmányaiban történik meg. Miről is van szó? A nemesség mint nemzet rendelkezett a majdani alapvető polgári jogokkal: 1. része volt a politikai testnek, azaz választhatott és választható volt, 2. volt tulajdonjoga, 3. megillette a független bíróság joga, 4. volt fegyverviselési joga.²⁰

A rendi határ alatti társadalomrészek e privilégiumokból ki voltak zárva, míg a kiváltságos területek és a szabad királyi városok lakóinak kollektív nemességük volt, amelynek előnyeit viszont jobbára csak lakóhelyük határain belül élvezhették. Ez alapján az agrárbázisú szabadalmasokat (jászok, hajdúk, székelyek) a rendi határon, a kézmű- és kereskedelemorientált és privilégiumokkal jobban körülbástyázott városi polgárokat kissé afelett elhelyezkedő csoportokként jellemezhetjük. A polgári forradalom ebben az értelmezésben ezért nem egy új, az előzőt felülíró korszak eljövetele, hanem az az aktus, amikor a korábbi nemesi jussok a társadalom egészére szétháramlanak. Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy ezt megelőzően egy teljesen statikus, a változást, a mobilitást megakadályozó társadalommal lenne dolgunk. A rendi határ átlépése, azaz a felfelé történő társadalmi mobilitás rendi átminősítés, azaz nemesítés, polgárosítás vagy valamilyen privilégium, szabadalom megszerzése révén korábban is lehetséges volt. A nyugat-európaihoz képest „[a] rendi választóvonal magyarországi természetéhez szorosan hozzátartozik az, hogy nem támaszt a nemesi státussal szemben vagyoni, életmódbeli feltételeket”.²¹ Nincs tehát rendi szegregáció, mint Nyugaton, rítusokkal lehetséges egyik rendi minőségből a másikba való átlépés. Az átminősítésen nyugvó mobilitás addig bizonyult működőképesnek, amíg biztosította a kiváltságos rendek utánpótlását.²² A polgári forradalom után a mobilitás eszköze jellemzően nem az átminősítés (nemesítés, polgárkönyvbe felvétel, avatás), hanem a képzésen alapuló foglalkozásváltás, a nőknél főleg házassági mobilitás. Tóth Zoltán a migrációt is a mobilitás körébe sorolja, amikor „egyének és csoportok környezetükkel változtatják meg társadalmi helyzetüket”.²³ Az átminősítés rítusai azonban nem tűnnek el, a doktorrá avatási

²⁰ Az első három tétel jól értelmezhető az 1848-cal bekövetkező jogkiterjesztéssel, míg a fegyverviselés joga előbb a nemzetőrségben, majd a 19. század második felétől a polgári lövészegyletekben, illetve az egykori nemesi virtus hagyományát továbbvívve, a vívás és lovaglás mint sport révén demosztizálódott a polgári társadalomba.

²¹ TÓTH 1991b, 22.

²² TÓTH 1991a, 94.

²³ TÓTH 1989, 37, 39–40. „Mobilitásnak tekintek tehát minden olyan elmozdulást, amely az egyén társadalmi helyzetét szülei saját állásához képest megváltoztatja.” Uo. 38.

vagy a képviselői eskü intézménye jelzi, hogy a társadalmi hierarchiában felfelé történő elmozdulásként értékelt pozícióváltások nem mindig pusztán foglalkozásváltások.

A mobilitási lehetőségeket a rendiségben döntően a személynek státust adó közösségi csoporttagságok minősége szabta meg, amiből következik a leszármazás kitüntetett szerepe. A rendiségben a leszármazás nyilvántartása – s így a nemesi családfák – a tulajdonjogok biztosítása miatt bizonyult megkerülhetetlen fontosságúnak. Amíg az agrárnépeességben jobbágyviszonyok uralkodtak, addig körükben a leszármazásnak sem volt jelentősége, szemben a tulajdonjoggal felvértezett nemessel. A polgári világgal viszont állampolgári jog lesz a tulajdonjog, azaz egy nemesi privilégium polgárosítása képezi a szintén leszármazáson alapuló polgári tulajdon alapját: „a leszármazás a tulajdonviszony rendező elve.”²⁴ A tulajdon azonban több mint főként anyagi vonatkozásban értett javak feletti rendelkezés: a rangok, címek, érdekérvényesítést feltételező jogok és juttatások (pl. politikai jogok, hitelképesség) mutatják, hogy a tulajdon nem pusztán dologként, hanem – David Sabeau nyomán – társadalmi kapcsolatként is létezik.²⁵ Paraszi perspektívából a legkisebb tulajdon vagy tulajdonhányad fenntartása is „folyamatos felhalmozó tevékenységet igényel”, s ezzel „kispolgárosodásra kényszerít”.²⁶ Ezzel állnak szemben a munkások, cselédek atomizált viszonyai az iparosodás idején. „A peremhelyezettű, úgynevezett »lumpen« nem felhalmozói mentalitás a szűkös és rendszertelen jövedelmek mellett [...] nem a jövedelem maximalizálásában és tulajdonná alakításában érdekelt – erre nincs is módja –, hanem a veszteségek minimalizálásában.”²⁷ A nincstelen szemében a tulajdon nem más, mint „potenciálisan felélhető tárgy, annak közösségi vonásai nélkül”.²⁸

A rendi határvonalat a foglalkozási mobilitással lehetett legkézenfekvőbben átlépni, azaz a mobilitás egyúttal olyan életmód- és státusváltás, amely „önálló [...] motívuma lesz a felhalmozásnak”.²⁹ A mobilitás és a leszármazás nem vérszerinti, hanem társadalmi kapcsolatként – *bourdieu-i* értelemben mondhatjuk: tőkeként – értelmezett módjának összekapcsolása által szintén a tulajdonjoggal egyenértékű javakhoz juthatunk. E szimbolikus, virtuális leszármazási intézmény a mester-tanítvány viszonyokon keresztül nemcsak presztízst ad, de az elődök átsugárzó tekintélye legitimálja a feltörekvő nemzedék tagjainak státuselérési aspirációit is. Míg a megnevesítés feltétele az érdem (*meritas*), amely a kora újkorban is elsősorban hadi érdemeket jelentett, a békésebb 18. századtól a késő rendi, majd a polgári kor nemesítési gyakorlatában a hivatali, orvosi, gazdasági, tudományos stb. szolgálatokban felhalmozott teljesítményt értékelte az uralkodó. De a leszármazásnak van egy másik szintje is. A testületekhez kapcsolható teljesítményelv individualizált formában a polgári társadalmi mobilitásban nemcsak széles rétegeknek biztosítja a feljebb lépés lehető-

²⁴ TÓTH 1985, 68.

²⁵ TÓTH 1985, 68.

²⁶ TÓTH 1985, 71.

²⁷ TÓTH 1985, 70.

²⁸ TÓTH 1985, 70.

²⁹ TÓTH 1989, 37.

ségét, de a tudományok, művészetek, komoly gazdasági szereplők stb. céhes világaiban az elődök tekintélye és az egyéni teljesítmény okán kiemel, presztízst ad, és szimbolikusan meg is nemesít.³⁰ E leszármazás-láncolatok jelentőségét Tóth Zoltán a 19. század közepétől a közvetlen államszolgálatból szabadulni kívánó, magát tudománnyá építő, de identitásában még bizonytalan statisztika és az őt képviselő, gyakran a rendi határ alól érkező statisztikusok törekvései és a 19. században professzionalizálódó német történészcéh és történészei kapcsán bontja ki részletesen.³¹

A modernitással tehát a társadalmi mobilitás tartalma is megváltozott. Nemcsak a polgári jogkiterjesztés következményeként, továbbá mert a várható élettartam növekedésével az egyéni sors is tervezhetővé lett, illetve az urbanizáció szétterülő legyezőként kínált széles tömegek számára korábban nem is hallott keresetmódokat, hanem amiatt, mert a társadalom szerveződési elve változott meg. A közösségalapú rendiség helyére egy munkamegosztási hierarchiában gondolkodó polgári társadalom került, amelyet a korábban valaki hatalma alatt élő személyek helyett immár közösségeiktől függetlenedő (ill. arra kényszerülő) egyének alkotnak. A társadalmi hierarchia a rendiségben férfi-hierarchia, akik mögött – kinek-kinek a maga státusához mérten – alattvalók, uradalmi népek, jobbágyságok és háznépek élnek. Az individualizáció lehántja a közvetlen közösségi burkot az egyénről, s látszólag már csak a munkamegosztásban elfoglalt hely számít. Az átalakulás természetesen nem ilyen elvágólagos, épp e határok, a normaörökség továbbélésének vizsgálata adja Tóth Zoltán kutatásainak magvát.³² A rendi kor személye és a mögötte álló közösség mozgásterét a rendi jogi státuson túl az egyházrendi státus határozta meg leginkább, ezért kitüntetett figyelmet szentelt az egyházrendi státusból levezethető mobilitási és asszimilációs mintázatoknak.³³ (Ez a felismerés átvezet bennünket a társadalmi különbségek észlelésének tudományához is, ahhoz a folyamathoz, amelyben a statisztika 19. századi intézményesülése közben megkonstruálódott a társadalmi hierarchia mint a tudományosan objektívnak hitt társadalmi valóság képze. Erre az életmű szempontjából fontos kérdésre később visszatérek.)

³⁰ „Nehéz lemérni, hogy az egységesítő nemzeti műveltség, amit a 18. század második felétől a nemesi és honorációr értelmiség létrehozott, miképpen épült be a sokszínű etnikus tudatba mint új típusú különbségek megfogalmazása, mint műveltségi privilégium és új privilégiumok szerzésének jogcíme.” TÓTH 1995b, 86.

³¹ TÓTH 2015, kül. 72–109; 2006 [2003], kül. 78–83, 98–99. A zeneszerző–zenetanár–tanítvány képletben ugyanez a jelenség kerül kifejtésre, lásd: TÓTH 2013.

³² A közösségek, kiscsoportok vizsgálatakor „napvilágra kerülnek azok a történeti rétegek, amelyek bázisán a makrostruktúra változásaihoz való egyéni és kollektív alkalmazkodás folyik”. TÓTH 1989, 12.

³³ „A Kárpát-medence modern etnikus nagyszerkezetét az eredeti felekezeti megosztottság alakította ki. De lehet, hogy inkább úgy kellene fogalmazni, hogy Európa s benne a Kárpát-medence korájkor, reformáció korát követő etnikus szerkezete a felekezeti különbségekben nyilvánult meg.” TÓTH 2002, 11–12.

Felekezeti etnikumok és asszimiláció

Az egyes felekezetek súlyának megítélésekor nagy jelentőségű, hogy melyik milyen rétegzettségű társadalmat tudhat maga mögött (vö. 2. *ábra*). A római katolikus kiemelkedett a többi felekezet közül, mert a király magánszemélyként nem létező, egyszemélyes közjogi pozíciójának kizárólagos birtoklása mindenkor a katolikusok privilégiuma volt.³⁴ Emiatt – de más rétegzettségbeli sajátosságaik miatt is – a többi felekezet csonka rendi struktúrájú társadalommal jellemezhető. Míg a nemesi elit az arisztokrácia révén a katolikusokat erősítette, s innen továbbindulva a többi, a rendi jog alapján elkülönülő réteg is képviseltette magát körükben, a további egyházak hívei körében feltűnő egy-egy csoport teljes hiánya vagy csupán jelképes jelenléte, de akár erőteljes felülreprezentáltsága is. Míg a nemesítés feltétele az érdem megléte volt, azt hűtlenséggel – márpedig egy új hit felvállalása ennek minősült – el is lehetett veszíteni. Tekintve azonban, hogy a 16–17. században a magyar és német etnikum elitjéből is sokan csatlakoztak a protestantizmushoz, azt a Habsburgok nem voltak képesek egyszerű rétegspecifikus eretnekmozgalomként kezelni, s felszámolni. A status quo ugyanakkor a lutheri tanok térnyerésétől a bevett felekezetté nyilvánításig lassan alakult ki, s a protestáns nemesség úgy rangban, mind anyagiakban mindenkor másodrangúnak számított. A magyarországi nemességből a reformátusoknak a közép- és kismemességben volt bázisa, emellett a rurális arculatú mezővárosi népesség adta fő bázisukat. Ők Erdélyben mutatnak csak kiegyenlített rétegzettséget. Az evangélikusok a jobbára német eredetű szabad királyi városi polgárságban voltak felülreprezentáltak, a görög keletiek Erdély és a déli megyék román és szerb paraszti népességében, nemesi elitjük, városi polgárságuk viszont gyakorlatilag nem volt, az elit – egy szűk szerb kereskedőréteget leszámítva – jobbára az egyházi személyekből rekrutálódott. A görög katolikusok kismemesi és zömmel szegényparaszti beágyazottságú felekezet, szintén híján arisztokráta és polgári rétegnek. Az Erdélyben már 1568 óta bevett felekezettként létező unitáriusok szintén paraszti bázisra támaszkodtak, de saját kis- és középnemességgel, ill. papi értelmiséggel. A zsidóság mint rendeken kívüli, 1848 előtt magánjogi alkuk eredményeképp letelepedést nyerő népesség társadalomszerkezete épp komplementere az összes eddiginek. Mint nem keresztény felekezet a rendi hierarchiába sem a földművelő, sem pedig privilegizált csoportok közé nem nyertek bebocsátást, nemességük és parasztságuk ezért teljességgel hiányzik, ellenben az általuk űzött kereskedelmi és hitelügyletek, továbbá a kézműipar révén egy a kispolgárságtól induló, a 19. század második felében erőteljesen középosztályosodó, majd az értelmiségi és gazdasági elitben is meghatározó súlyra szert tevő csoporttá lettek.³⁵

³⁴ TÓTH 1996a, 158. A király főkegyúr, apostoli hatalommal, az egyházra is kiterjedő adományozás jogával, „személyében egyesült a világi és az egyházi hatalom”. Uo. 166.

³⁵ A polgári társadalom foglalkozásszerkezetén erőteljesen átütő felekezeti mintázatok jelentőségére újabban nagyszabású tudáselit-vizsgálata egyik megállapításaként Kovács I. Gábor is felhívja a figyelmet. KOVÁCS 2011, 192–193.

Az eddigieket keretbe foglalva, „[m]íg Nyugaton az újkori abszolút monarchiák [...] már a polgári átalakulást megelőzően radikális eszközökkel eldöntötték a felekezeti kérdést, a Habsburg abszolutizmust minden igyekezete ellenére meggátolták a magyar rendek az eretnek és skizmatikus egyházak kiszorításában. A magyar rendiség így az egyházak hierarchiájának megfelelő szignifikáns belső rendi és osztályszerkezeti különbségeket hordozó felekezeti etnikus tömbökben lépett a polgári osztálytársadalom küszöbére. Ezeknek a felekezeti etnikus tömböknek az osztálytársadalma lett olyan, mint a rendisége volt – a Hajnal István-i fogalmazást átfordítva”.³⁶

Az egységes középosztályról, pontosabban annak hiányáról a 20. század első felében zajló diskurzus reprezentatív szerzőit áttekintve³⁷ a többé-kevésbé tapintatos polgári etikett mögött ismét csak felsejlik a rendi norma, az immár illegitim, de továbbbélő megkülönböztetések gyakorlata. Ez nem is meglepő, hiszen amint 1848-at megelőzően egységes feudális rend sem létezett Magyarországon, a polgár is csak a korábbi a rendi szétértedezettséget örökölhette meg.

A középosztállyal kapcsolatos jelszavakban ezért nemcsak az feltűnő, hogy a származás mint rendi kategória mennyire erőteljes vonulat e problematikában (világi: dzsentri; felekezeti: zsidó), de az is, hogy amikor nyelvhasználatában valaki a rendi gyökerű örökség tapintatos kikerülésére törekszik, a ki nem mondott s ezáltal tabusított kifejezések még inkább jelzik a régi törésvonalak továbbélését. A normatív egyenlőség és nemzettség áll szemben a hagyományt megjelenítő gyakorlattal. A tabufogalmak vizsgálata rávilágít ennek igazságára. Tabu a paraszt (helyére lép a kisgazda és a földműves), a zsidó (helyette izraelita), az asszimilációs múlt (habár mindenki magyar, de a környezet számon tartja a felmenőket) és a felekezeti hovatartozás (amelyet még keresztény felekezetek között is regisztrál a közösség).³⁸ Láthatjuk, hogy a két világháború közötti időszakot, de akár jelenünkig húzódóan az azóta eltelt évtizedeket is végigkísérik e rendi eredetű megkülönböztetések.

A rendi határ nemcsak a virtuálisan létező, de a mindennapi kommunikáció révén folyamatosan újrateremtődő társadalmi hierarchiában, hanem a települések szerkezetében, a földrajzi térben is leképeződött. Szekszárdon a református Fölsővárostól elkülönült a római katolikus német–magyar Alsóváros, ill. Újváros. „[A] település négyötödét kitevő falusias, mezővárosi negyedek felekezetiileg különülnek el. A felekezeti szegregáció hordozója a parasztság. [...] A parasztság városnegyedek jóformán külön falvakként ülik körül templomaikat.”³⁹ A Belváros ezzel szemben az asszimiláció színtere. Itt élt a középosztály,

³⁶ TÓTH 1991b, 23. Lásd erről a falukutató Erdei benyomásait: „Falukutató útjainkon nagyon sokszor tettünk olyan próbát, hogy minden előzetes tájékozódás nélkül kívülről, a falu külső képéről, a házakról és az emberek viselkedéséről próbáltuk megítélni a falu vallását és sohasem tévedtünk. Még az egyformán színtiszta magyar falvak közt is igen lényeges társadalmi különbséget jelent a felekezeti hovatartozás, nemzetiségi községekben pedig a nemzetiséggel tipikusan egybeeső felekezetiség ríktóan színezi a falu társadalmi életét.” ERDEI é. n. 152.

³⁷ TÓTH 1998.

³⁸ TÓTH 1998, 66–70.

³⁹ TÓTH 1989, 33.

amely vagyonát és végzettségét tekintve is elkülönült az előbbiektől.⁴⁰ Az értelmiségi hivatásokon belüli mobilitás kapcsán azt is megjegyzi a szerző, hogy – a parasztsághoz hasonlóan – a foglalkozási nómenklatúra nem adja vissza az adott tevékenység valódi pozícióját (rangját), sokkal inkább a nagyobb városokba irányuló migráció. A pályán történő előmenetel nem érthető meg a centrumok felé irányuló mozgás figyelembevétele nélkül. Az értelmiségnél a mobilitás „a migrációnál csapódik le”.⁴¹

Az asszimiláció, integráció és a rendi határ átlépésének térben is megjelenő együttállásának vizsgálatára más példákat is hozhatunk Tóth Zoltán munkásságából. A római katolikus, falai mögött német polgárságot rejtő Pest városa a 19. század folyamán nemcsak megmagyarosodik, de a nemzeti integráció és modernizáció legfontosabb jelképe lesz. A városfal jelentette rendi határ jelentőségét jól jelzik azon épületek, amelyek nem bocsátattak be a katolikus és privilegizált városon belülre. Sorrendben ilyen a Deák téri evangélikus templom (1799–1808), amely egyedülként a városfal tövében épülhetett meg. A Kálvin téri református templom (1816–1830), a Dohány utcai neológ zsinagóga (1854–1859) mind a körút túlsó felén kaptak helyet. De idevehetjük a modern nemzetépítés rendi határon átlépő szimbolikus épületeit, a Nemzeti Múzeumot, benne a Széchényi Könyvtárral (1837–1847) és az egykoron a Hatvani kapuval szemben felépült első Nemzeti Színházat (1837) is, majd a modern tudás otthonaként szolgáló egyetemi épületegyüttest (1880–1883) is. A rendi partikularitásokat felülíró egységes nemzeti piacot szimbolikus épületeivel ugyanitt a Vámház (1870–1874) és a Nagyvásárcsarnok (1894–1897) jelenítette meg.⁴²

A 20. század második felében a vidéki népességben a kockaházépítés tömeges divatját Tóth Zoltán a rendi határ átlépésének utolsó nagy kísérleteként értelmezi. A kockaház – főként az ’50-es–’60-as évek represszív vidékpolitikája idején – nemcsak egy modernizáltabb lakókönyezet megteremtésének igényét, de magának a paraszti múltnak a tagadását is kifejezte.⁴³ „A kockaházat megelőző gangos, magas házakkal jelölhető kulturális hullám után a kockaház a második olyan forma, amely azt a korábban emlegetett szociológiai rendi határvonalat célozza átlépni.”⁴⁴ Maga a kockaház, de akár a századfordulós polgári otthon enteriőre is torlódott szerkezetet jelenít meg: a régebbi, örökölt, funkcionális vagy éppen anyagi szükségből megtartott berendezési tárgyak magukon hordozzák a család sorsát, lehetőségeit és vágyait. „A kockaházakban megtestesülő kulturális jelenségek arra utalnak, hogy a szociológiai rendi határ fennmaradt annak ellenére, hogy annak századfordulón meglehetősen biztonságga felsorolható kritériumait az idő elmosta.”⁴⁵ Ha a korszak szociológiájának munkajelleg csoportjaival

⁴⁰ TÓTH 1989, 35.

⁴¹ TÓTH 1989, 41. A probléma kibontását lásd KOVÁCS 2011, 118. s. köv.

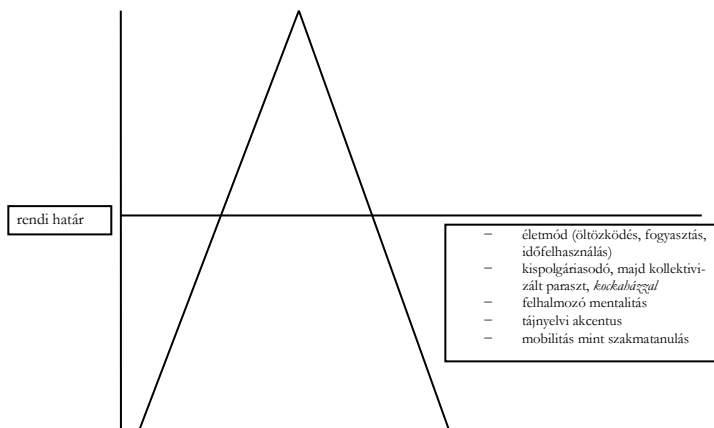
⁴² TÓTH 1995b, 83.

⁴³ „[H]a a lakótelep a modern világ tüntető szimbóluma lehet, ez tüntetően nem paraszti.” TÓTH 1984b, 38.

⁴⁴ TÓTH 1984b, 39.

⁴⁵ TÓTH 1984b, 45.

operálunk, úgy a rendi határ az 1960-as–1970-es években továbbra is a mezőgazdasági fizikai dolgozókhoz besorolt parasztok felett húzódott, miközben a paraszti életforma „külső jegyei vidéken [...] a viseletben általában az öregeberek szubkultúrájává zsugorodtak össze”.⁴⁶ A kollektivizált, kényszerűségből a tsz-be lépett parasztság mint „kockaházlakó »új munkásság« annak a mobilitás során munkássá lett parasztságnak lehet csak örököse, amely a század fordulóján a határvonal egyik oldalán volt”⁴⁷ (3. ábra).

3. ábra

Rendi határ a 20. század második felében

A paraszti, de ízlés- és lakáskultúrájában a parasztságtól távolodó (azt tagadó) kispolgárosodó rétegorientáció jelképe a kockaház, amely – a földtől való kényszerű megfosztás után – a kispolgári vagyonszerkezetre jellemző módon, a felhalmozás központi elemévé lépett elő. Az elmúlt negyedszázad azóta azt is megmutatta, hogy az 1990 előtti szociológiában utóparasztinak, megszakítottan vagy csak szimplán polgárosodónak, illetve középrétegesedőnek mondott⁴⁸ kockaházlakókat a rendszerváltozás – csekély regionális kivétellel – megfosztotta korábbi, a több lábbon állás stratégiáján alapuló boldogulási lehetőségeiktől (háztáji, ingázás), és visszalökte őket a rendi határ mögé. „A rendi határ ezeknek függvényében olyan, mint a hullám fodra, amelyet a víz hullámmozgása folyamatosan tol maga előtt”⁴⁹ – szól Tóth Zoltán váteszi megállapítása.

A rendi normához vezető tereptanulmányok közül a '70-es években végzett, majd 1989-ben monográfiaként is napvilágot látott Szekszárd-kutatás az ismertebb, az ugyan-

⁴⁶ TÓTH 1984b, 35.

⁴⁷ TÓTH 1984b, 36.

⁴⁸ Márkus István, Juhász Pál, Szelényi Iván és Kovács Imre terminusai, illetve modelljei.

⁴⁹ TÓTH 1984b, 45.

ekkor vizsgált bodrogközi Luka (ma: Bodroghalom) viszonyai jóval később, csak két összegző tanulmányban láttak napvilágot,⁵⁰ de ugyanebbe a sorba illeszkednek Tóth Zoltánnak a bécsi iparosokról és cselédlányokról, a vízivárosi kispolgárról és a pesti nagypolgári asszonyokról írt elemzései is.⁵¹ E ponton lényegesnek tartom, hogy az elemzések alapjául szolgáló minták nagyságáról is szóljak. Tóth Zoltán mindenkor ügyelt arra, hogy mikrotörténeti léptékről építkező megállapításai mögött kvantitatív elemzést is lehetővé tevő, a szociológia által támasztott kritériumoknak is megfelelő elemszám álljon. A Szekszárd-kutatás bázisát 272 árvaszéki eset s kapcsolódó forrásai alkották, a bécsi iparosvizsgálat alapja 304 hagyaték. A fővárosi asszimilációs vizsgálat 7540, római katolikus, református és izraelita házassági anyakönyvekből az 1855 és 1894 közötti időszakból vett mintára épül, míg Lukán az 1670–1870 közötti idősakra elvégzett közösségrekonstrukció.⁵²

Kevésbé ismert, hogy a mikrotörténeti szemléletmódot korát megelőzően érvényesítő Szekszárd-kutatás jelenorientált szociológiai felvételként indult. Tóth Zoltán akkori érdeklődésének és a korszak hangulatának is megfelelően, a társadalomtörténeti kérdések elsősorban mint szociológiai problémák jelennek meg az összegző monográfiában. „[A] történeti stúdiumnak [...] nem az a feladata, hogy a régebbi állapotot feltárja, hanem az, hogy a jelenben tapasztalhatók azonosítását segítse”⁵³ – írja másutt. Ennek megfelelően fogalomhasználata szociológiai, ugyanakkor az a munkásságára mindenkor jellemző sajátosság, hogy bátran, de nem öncélúan vezetett be kifejezéseket tudományos nyelvünkbe, már itt is visszaköszön. Szekszárd, a dominánsan agrárerezetű, de bortermeleése révén polgárosodó vidéki kisváros két értelemben is modellként szolgál. Egyrészt a városban leképeződnek a 19. század utolsó harmadában és a 20. század elején az országban végbemenő társadalmi-gazdasági változások jellemző irányai, másrészt a kutatás eredményeképp modellt kapunk az egyes vizsgált társadalmi csoportok stratégiáit magyarázó modell formájában is. „Modellen azt értem, hogy a csoportok viselkedésében megfigyelt tényezők egymást kölcsönösen feltételező rendszert alkotnak. A vizsgált összefüggésben egyik kiemelt jellemzővel sem írható le viselkedésük.”⁵⁴ A kötetet valaha is elolvasók emlékezetébe kitörölhetetlenül bevésozódt a „rendi határon innen” található „mezővárosi blokk” kifejezés is. Tóth Zoltán célja az volt, hogy az árvaszéki iratanyag alapján „a felhalmozás, az örökösszám és az örökösszámot befolyásoló felekezetiiség” segítségével megalkossa a kistermelők mobilitási modelljeit.⁵⁵ Az örökösök száma azért kapott kitüntetett figyelmet, mert „[a] társadalmi státuszt fenyegető vagyoni felap-

⁵⁰ TÓTH 1996b és 2000b.

⁵¹ Lásd: TÓTH 1981; 1984a; 1991c; 1995a.

⁵² TÓTH 1989, 14–21; 1981, 33; 1995b, 82; 2000b.

⁵³ TÓTH 1985, 177.

⁵⁴ TÓTH 1989, 26. Más megfogalmazásban lásd még: „Véleményem szerint a történetileg heterogén struktúrák modellekben működnek, s míg egyes elemei folytonosan kicserélődnek, más elemek hosszú ideig változatlanok, s hirtelen tűnnek el, vagy adják át helyüket másoknak.” TÓTH 1984b, 44.

⁵⁵ TÓTH 1989, 26.

rozódás feszültségének kialakulásában a kulcsszerepet minden eddigi adatunk szerint az örökösszám játssza”.⁵⁶ A mezővárosi blokk alatt olyan „paraszi bázisú kistermelői együttest” ért, amely a régi mezőváros „újabb kori, kapitalizálódó örököse” és egy, „a polgári ízléstől eltérő kultúrájú, hagyományos, belső társadalmi differenciákat hordozó csoport”.⁵⁷ A mobilitás lehetséges irányai már az eddig bevezetett fogalmak mentén is kitapinthatók: 1. státusmegtartó, és a rendi határon innen maradó immobil; 2. mobil, de aspirációiban a rendi határon belül maradó; 3. mobil, de aspirációiban a rendi határon túlra tekintő; 4. peremre szoruló.

A mezővárosi blokkon belül a (1) katolikus birtokos paraszi modell sajátossága, hogy az e csoportra jellemző magasabb örökösszám a vagyon felaprózódásának veszélyét idézi elő, amely ellen foglalkozási mobilitással védekezik. A (2) református birtokos paraszi modell a vagyonaprózódás ellen születéskorlátozással védekezik, és döntően immobil.⁵⁸ A (3) mezővárosi kispolgári modellben főként katolikus iparosok szerepelnek, de a modell érvényes evangélikus és zsidó miliókban is. Itt is jellemző a magas örökösszám, egyúttal az átlagosnál magasabb vagyoni nagyságrend. Kilépusüket ezért a rendi határ átlépése s nem pedig a státusmegtartás motiválja.⁵⁹

A mobilitásban eltérő feszességű rugóként jelen levő tényezők közül a felekezet már kiemelésre került. A probléma azonban nem érthető meg az asszimilációt lehetővé tevő vagy éppen akadályozó tényezők, azaz a felekezeti tömbök nyelvi síkjai nélkül. Tóth Zoltán a házaspárok vezetékeiből következtet a korábbi etnikus kötődésre, ill. az asszimilációs csoportok arányára. „Az asszimiláció fő színtere a különböző nemzetiségű felek házasságából származó család.”⁶⁰ Érzékeny lenyomatai ennek a családnak, Szekszárdon „még a homogén német nevű házaspárok többségénél is magyar anyanyelvű, magát magyarnak valló emberekről, tehát magyar nemzetiségről van szó”.⁶¹ Másrészt: „Az egységesítés [...] a műveltségek Bábelében ment végbe. [...] Az intézményes formák hátterében mindenhol ott áll az egységesítés kisszerkezeti színtere, a család, amely rendszeresen keletkezik a különböző műveltségű felek vegyes házasságából.”⁶² Tóth Zoltán az asszimiláció mérésének indikátoraként a házassuló felek családneveit használta. Lényeges, hogy ezekből nem identitásokról, netán nyelvi hovatartozásra következtetett, mindössze azzal a hipotézissel élt, hogy a név „tájékoztatót ad arról az asszimilációs környezetről, amelyből indulva [a házassuló felek] a modern átalakulásban részt vettek”.⁶³ Az asszimiláció révén – közös felekezeti alap mellett – „[a]z etnikai normák cseréje még a mezővárosi blokk rendi

⁵⁶ TÓTH 1989, 50.

⁵⁷ TÓTH 1989, 37.

⁵⁸ A Tóth Zoltánra jellemző gondolkodás szép példája, ahogy az immobil csoportokról ír: „úgy kell tekintenünk, mint annak a csoportnak a mozgását, ahol még nem dőlt el a századfordulón, hogy milyen formában lesznek kénytelenek elmozdulni.” TÓTH 1989, 45.

⁵⁹ TÓTH 1989, 53–54.

⁶⁰ TÓTH 1989, 56.

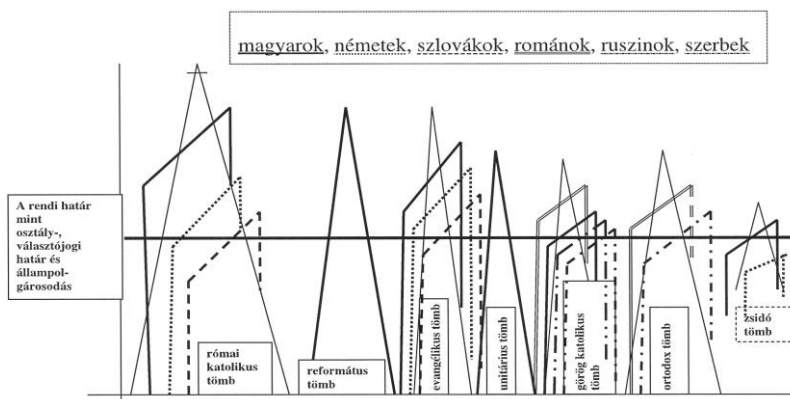
⁶¹ TÓTH 1989, 56.

⁶² TÓTH 1995b, 84. és 88.

⁶³ TÓTH 1995b, 89.

határának átlépése előtt megtörténik”.⁶⁴ Két fogalom került elő az előbbi sorokban, az etnikum és a nemzetiség.

Tóth Zoltán az etnikumot a népiség értelmében használja, „a nemzetiségükre nézve azonos, eredetükre, viselkedésükre nézve különböző csoportot”⁶⁵ ért alatta. Azaz már asszimilálódott, magyar nemzetiségű, de műveltségében a régi etnikai kötődéseket (normákat) hordozó népességet. A nemzetiség ennek ellentéte: „eredetére nézve sokféle csoport”,⁶⁶ tehát nem a nemzeti kisebbség értelemben használja. A vegyesházasságok jellemzőit vizsgálva jut el arra a megállapításra, hogy felekezeti függő az egyes etnikumok asszimilációs fogékonysága. Szembeötlő, hogy az asszimiláció során a felekezeti arányok nemcsak változatlanok maradnak, de az azonos felekezeti síkon zajlik a leghatékonyabban (4. ábra).

4. ábra

Rendi határ a polgári korban és a nyelvi asszimiláció felekezeti síkjai

A magyar nemzetiség így a közös felekezeti platformot jelentő római katolikus és evangélikus egyháztag németek és szlovákok asszimilációja révén erősödött leginkább. De maga a magyar etnikum sem volt egységes, a rendi örökségnek megfelelően a polgári kori magyar nemzetiségen belül is elkülönült a római és görög katolikus, a református, evangélikus és zsidó felekezeti etnikum.⁶⁷

A székszárdi és a fővárosi kutatások az asszimilációra vonatkozóan is több axiómának tekinthető tanulsággal szolgálnak. A nyelvi asszimilációt követően is megmaradnak bizonyos elsődleges csoportsjajosságok, ill. különbségek, amelyek a további csoportintegrációt befolyásolják, s amelyek eredete felekezeti síkra vezethető vissza.

⁶⁴ TÓTH 1989, 67.

⁶⁵ TÓTH 1989, 56.

⁶⁶ TÓTH 1989, 56.

⁶⁷ TÓTH 1989, 58–59.

1. A leküzdendő társadalmi távolság az azonos etnikum ellenére is nagyobb azokban a házasságokban, ahol katolikus és protestáns felek lépnek frigyre, mint az eltérő nyelvi alap, de közös felekezet esetén. 2. A polgári – tehát szekulárisnak vélemezett civil – társadalom intézménystruktúrája is a felekezetek mentén épül ki, az olvasóköroktől a sportegyesületekig bezárólag.⁶⁸ Szekszárdon az iparegylet a katolikus céhes hagyomány hordozója, míg az immár emancipált, de a teljes integrációig el nem jutott zsidók – az iparosok előtt is nyitott – saját kereskedelmi egyletet, polgári kaszinót alapítottak. A parasztság kezdettől felekezeti háttérű olvasóköroket és egyleteket szervezett.

Az osztálytársadalom keretei között helyét kereső népesség boldogulási vagy éppen felfelé mobilitási törekvései épp a torlódott szerkezet miatt rengeteg konfliktussal jártak. A polgári átalakulást megelőzően a magyar társadalom egy „eredetileg rendi szervezetű agrárbázisra” épült, s erre vezethetők vissza „az ipari korszak társadalmi kérdéseinek feloldhatatlan ellentmondásai”.⁶⁹

Népszámlálási rangsorok mint társadalmi hierarchiaképzetek

A Szekszárd-monográfia már jelezte, hogy a rendiből sarjadó polgári társadalom kutatásánál megkerülhetetlen fontosságú, hogy ne csupán használjuk a polgári kori statisztika által ránk hagyományozott népszámlálási köteteket, hanem az adatok keletkezésének mikéntjével is tisztában kell lennünk. Ez a felismerés fordította Tóth Zoltán érdeklődését már az 1980-as évek elején a népszámlálások, ill. a statisztika társadalomtörténete felé.⁷⁰ E vizsgálódásokból nőtt ki az eszme-, az intézmény- és a társadalomtörténet szempontjait egyszerre érvényesítő, a prozopográfiától a fogalomtörténetig ívelő, 2007-ben megvédett akadémiai doktori dolgozat, amely 2015-ben könyv alakban is napvilágot látott.⁷¹ A kutatás egy sajátos szükséghelyzetből nőtt ki. „Eredetileg, még a 80-as években, nem a régi társadalmi diskurzust akartam megfejteni, hanem használható foglalkozási »kódjegyzéket« akartam készíteni századfordulói pesti és bécsi népeim számára” – írja az akadémiai doktori értekezés opponensi véleményeire adott válaszában.⁷² „Korábbi tanulmányaim során az a feltevés alakult ki, hogy társadalomszervezeti műveltségünk hosszabb távú változásában mind társadalom-elképzelésünk, mind a társadalmi különbségek szerkesztése és azok alapján nagyszerkezeti vonásaira nézve döntő hatással volt a statisztikai »szemlélet és beszédmód«. [...] Amint magamat sem vonhatom ki az elmúlt évtizedek magyar műveltségéből [...], régi statisztikusaim épületét sem tartom légből kapott költeménynek. Mégis, a rengeteg értelmes lelemény ellenére maguk a statisztikusok sem saját egyéni, quasi egyéni látásmódjukból hozták létre ezt a társadalomképet, hanem többnyire »hozott anyagból«

⁶⁸ Utóbbit igazolja Szegedi Péter Debrecen sportéletét társadalomtörténeti megközelítésben vizsgáló, az elmúlt két évtizedben megjelent tanulmányai. Összefoglalóan lásd: SZEGEDI 2014.

⁶⁹ TÓTH 1996a, 145.

⁷⁰ TÓTH 1987ab.

⁷¹ TÓTH 2015.

⁷² TÓTH 2007, 6.

korok kultúrájából építkezve. Tulajdonképpen ennek az építkezésnek szerettem volna nyomába szegődni.”⁷³

Alaptézise, hogy nem léteznek értéksemleges társadalomábrázolások, a társadalmi csoportok bármilyen módon összeállított sorrendje egyúttal rangsor is, azaz hierarchia.⁷⁴ Jóllehet a 19. század második felének természettudományos igények mentén intézményszerűsítő statisztikája mindent megtett, hogy egzakt és objektív módon ábrázolja a döntően a népszámlálások révén szerzett információkat, a társadalomról való gondolkodásnak a 18. századból továbbgördülő kliséi végigkísérik a társadalomszerkezet-leíró koncepciókat. A foglalkozásstatisztikának a 19. század „hetvenes-nyolcvanas éveiben kialakult – végül is fiziokratikus szellemű – foglalkozási struktúra-osztályozásban az egyén foglalkozási státusának mégis az egyes, barokk kor óta kialakult csoportok (rendi osztályok) valamikori rendi-jogi hierarchiában elfoglalt helye kölcsönöz értékelt pozíciót a mobilitási lépcsőkön”.⁷⁵

A 19. század végére az intézményszerűsített statisztika letisztult, a népesség fő osztályozási szempontjaként a foglalkozási viszonyt megtevő népszámlálási kategóriarendszerében így továbbra is kimutathatók az előző korok társadalomosztályozási szempontjai. A polgári kori lineáris rangsorral alakított rendi kori kategóriák élén az egykori papi és nemesi csoportok immár mint értelmiségi hivatásúak – egyúttal választójoggal rendelkezők csoportjai – kerülnek az élre, míg a társadalmi munkamegosztásban a termelők csoportjához tartozó parasztság mint őstermelő, a hierarchia legaljára. De nemcsak ebben, hanem a hivatások cizellálásának egyenetlenségeiben is tovább él a múlt. Míg a merkantil érdeklődésű állam már a 18. századtól különös figyelmet fordított az ipari potenciál számontartására, s ennek megfelelően annak mesterségekhöz, majd foglalkozási csoportokhoz rendelésére, addig a rendkívül szerteágazó tevékenységi kört felölelő agrárvilágban ez elmaradt. Jóllehet a századfordulós fiziokrata séma tisztán munkamegosztási logikát követve, a népességet a termelők–átalakítók–elosztók–fogyasztók bontásban osztotta fel, a mezőgazdasági munka mint paraszti tevékenység kategóriái alig kerültek finomításra, a népszámlálásokban továbbra is a rendi osztálykategóriákat, azaz a birtokosokat a birtoknélküliektől megkülönböztető, a tulajdont számba vevő osztálykategorizálást használták, ahol az őstermelőknek aposztrofált paraszt ismét legalulra került.⁷⁶

* * *

Áttekintésemben megpróbáltam feltárni Tóth Zoltán kutatói pályájának történeti rétegeit. Miként a közösségek és a nagytársadalom életében is ott rezonál a múlt, amelynek mély hangjai a távolból hallgatva akár el is nyomhatják a jelen vibrálóbb futamait, úgy az ő látszólagos témaváltásai mögött is mindvégig felsejlik az örök érdeklődés: történeti struk-

⁷³ TÓTH 2007, 1–2.

⁷⁴ „A kérdés ugyanis nem is annyira a rendszerekben van, hanem mindenekelőtt a velük kapcsolatos rangsor-képzetekben, a változó és közben döbbenetesen állandó rangsorokban rejlik.” TÓTH 2007, 7.

⁷⁵ TÓTH 1991b, 19.

⁷⁶ TÓTH 2015, kül. 170–184.

turális örökség mikroszintű feltárásának lehetőségei és módjai. Tóth Zoltán „rendi norma” néven kikristályosodott koncepciója olyan univerzális modell, amely területtől, kultúrától és léptéktől függetlenül adaptálható a modern világban továbbélő múltbéli struktúrák rekonstruálásához. Európai sajátosság, hogy ez az örökség döntően a rendiségből vezethető le, azonban más kultúrák esetében a saját belső fejlődés évszázados normahordaléka éppúgy kibontható és megszólaltatható. Jóllehet írásomban összegző bemutatásra törekedtem, kísérletem óhatatlanul is csonka. A kirándulásról emlékül vitt kódarab alapján ismerőseink ugyan fogalmat alkothatnak a hegy anyagáról, de a hegyet csak megmászva ismerhetik meg.

HIVATKOZOTT IRODALOM

ERDEI é.n.

ERDEI Ferenc: *Magyar falu*. Budapest Athenaeum, é. n.

HAJNAL 1942

HAJNAL István: Az osztálytársadalom. In: *Magyar Művelődéstörténet*. V. Szerk. DOMANOVSKY Sándor. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1942, 163–200.

KOVÁCS 2011

KOVÁCS I. Gábor: A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációja és a középrétegek hierarchiája a társadalmi rangcímrendszer szerint a dualizmus kori Magyarországon. In: *Uő: Eliték és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok*. Budapest, L'Harmattan, 2011, 99–198.

SZEGEDI 2014

SZEGEDI Péter: *Riválisok. Debrecen futballtársadalma a 20. század első felében*. Budapest, Korall, 2014.

TÓTH 1971

TÓTH Zoltán: A kelet-európai torlódott társadalmi szerkezet és a belső integráció kérdéséhez. *Acta inveniunt Universitatis Debreceniensis Studium de Ludovico Kossuth Nominatae. Studium* 2. Debrecen, KLTE, 1971, 95–99.

TÓTH 1976

TÓTH Zoltán: Egy életforma felbomlása. A szekszárdi kockaházak társadalma 1972-ben. *Válóság*, 19. évf. 1976, 4, 74–84.

TÓTH 1980

TÓTH Zoltán: A normatív tartalmú konyhai falvédő feliratokról. In: *Magyarországi szöveges falvédők a 19. és 20. században*. Hatvan, 1980, 28–35. (Hatvany Lajos Múzeum füzetei, 7.)

TÓTH 1981

TÓTH Zoltán: Bécsi iparosok életviszonyai hagyatéki iratok tükrében (1889–1890). In: *IV. Kézműves-ipartörténeti Szimpózium Veszprém, 1980. december 1–2*. Szerk. NAGYBÁKAY Péter. Veszprém, MTA VEAB, 1981, 33–44. (MTA VEAB Értesítő)

TÓTH 1984a

TÓTH Zoltán: Négy parasztlány Bécsben. A bevándorlók alkalmazkodási modelljeihez. In: *Történeti antropológia. Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülésszak előadásai*. Szerk. HOFER Tamás. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1984, 353–362. (Antropológiai Írások, 8–10.)

TÓTH 1984b

TÓTH Zoltán: A helyi társadalom társadalomtörténeti szempontjaihoz. In: *Régiók – kistájak. Esettanulmányok*. Szerk. BÖHM Antal–PÁL László. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1984, 23–50.

TÓTH 1985

TÓTH Zoltán: A család, a magántulajdon és a helyi társadalom szerkezete (Társadalomtörténeti esszé). In: *Helyi társadalom*. III. (Strukturális viszonyok a helyi társadalomban.) BÖHM Antal–PÁL László. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1985, 57–98.

TÓTH 1987a

TÓTH Zoltán: Társadalmi státusz és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában. *Statisztikai Szemle* 1. 1987, 62–86.

TÓTH 1987b

TÓTH Zoltán: A századvégi foglalkozásstatisztika ágazati rendszere mint rendi strukturális örökség. In: *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Történeti módszerek és források*. Szerk. Á. VARGA László. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 1987, 407–419. (Rendi társadalom – polgári társadalom, 1.)

TÓTH 1989

TÓTH Zoltán: *Szekessárd társadalma a századfordulón. Történeti rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban*. Budapest, Akadémiai, 1989.

TÓTH 1991a

TÓTH Zoltán: A rendi norma és a „keresztén polgárisodás”. Társadalomtörténeti esszé. *Századvég* 2–3. 1991, 75–130.

TÓTH 1991b

TÓTH Zoltán: A rendi társadalomszervezet történeti színeváltozásairól. In: *Rendiség és polgárisodás*. Szerk. TÓTH András. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 1991, 13–25. (Előadások a polgárisodásról, 1.)

TÓTH 1991c

TÓTH Zoltán: Hanyatlás és átalakulás. Egy régi kispolgári család sorsa a múlt századi budai Vizivárosból. In: *Társas kapcsolatok*. Szerk. UTASI Ágnes. Budapest, Gondolat, 1991, 159–167. (Műhely, 1.)

TÓTH 1994

TÓTH Zoltán: A történeti Magyarország multikulturális hagyományai. Műhelytanulmány. *Regio. Kisebbség, politika, társadalom*, 5. évf. 1994, 2, 409–425.

TÓTH 1995a

TÓTH Zoltán: Szegény gazdag nők Pesten (Három nagypolgári asszony sorsa a századfordulón). In: *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére*. (Rendi társadalom – polgári társadalom Supplementum.) Debrecen, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület–Csokonai Kiadó, 1995, 341–350.

TÓTH 1995b

TÓTH Zoltán: Mit olvaszt az „olvasztótégely”? *Regio. Kisebbség, politika, társadalom*, 6. évf. 1995, 1–2, 78–100.

TÓTH 1996a

TÓTH Zoltán: A rendi norma folytonossága és a polgári átalakulás. In: *Magyarország agrártörténete. Agrártörténeti tanulmányok*. Szerk. OROSZ István–FÜR Lajos–ROMÁNY Pál. Budapest, Mezőgazda Kiadó, 1996, 141–172.

TÓTH 1996b

TÓTH Zoltán: Rendek, osztályok, rétegek Lukán a jobbágyfelszabadulás után. In: *A társadalom néprajzi vizsgálatának eredményei és lehetőségei az Alföldön. Tanácskozások Csongrádon I. 1993. július 3–4.* Csongrád, 1996, 9–22.

TÓTH 1998

TÓTH Zoltán: „A magyar középosztály megteremtése”. *Századvég* 7. 1998, 46–72.

TÓTH 2000a

TÓTH Zoltán: Távlati kép a történelmi parasztságról. In: *Magyar Néprajz*. VIII. (Társadalom), Szerk.: SÁRKÁNY Mihály–SZILÁGYI Miklós. Budapest, Akadémiai, 2000, 67–116.

TÓTH 2000b

TÓTH Zoltán: Luka: a paraszti társadalom folytonossága a jobbágyfelszabadulás után. In: *Magyar Néprajz*. VIII. (Társadalom) SÁRKÁNY Mihály–SZILÁGYI Miklós. Budapest, Akadémiai, 2000, 945–954.

TÓTH 2002

TÓTH Zoltán: Határok és normák – A Kárpát-medence etnikus mozaikjáról. In: *A nemzet antropológiája (Hofer Tamás köszöntése)*. Szerk. A. GERGELY András. Budapest, Új Mandátum, 2002, 29–40.

TÓTH 2006 [2003]

TÓTH Zoltán: Elfelejtett előzmények. A régi társadalomtörténet sajátos kérdéseinek kialakulásáról. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Javított kiadás. Szerk. BÓDY Zsombor–Ö. KOVÁCS József. Budapest, Osiris, 2006, 57–110.

TÓTH 2007

TÓTH Zoltán: *Válasz a Kísérletek a foglalkozásstatistika társadalomtörténeti értelmezésére c. akadémiai doktori értekezés opponensi véleményeire.* (Kézirat)

TÓTH 2010

TÓTH Zoltán: Melyik ház a „kockaház”? Mit mond a művelt középosztály egy munkásháztipusról? *Korall* 40. 2010, 5–44.

TÓTH 2013

TÓTH Zoltán: Zsilipelés a középosztályba. Egy 1937 nyarán, Temesváron készült kottakatalógus sűrű leírása. *Korall* 51. 2013, 86–129.

TÓTH 2015

TÓTH Zoltán: *Társadalomfogalmak az osztrák és magyar társadalomstatistikában*. Balassi Kiadó, Budapest, 2015.